

ŽODYNO ANTRAŠTYNAS IR NENORMINĖ LEKSIKA

Danguolė Melnikienė

Romanų kalbų katedra
Vilniaus universitetas
dang3@takas.lt, tel. 2383725

Nors pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje galėtume įvardyti kaip nepaprastai aktyvaus dvikalbių žodynų, tame tarpe ir tų, kuriuose lietuvių kalba yra pagrindinė¹, kūrimo ir leidybos periodą, teoriniai šio proceso aspektai ir problemos iki šiol praktiškai nebuvo aptarti². Tuo tarpu daugelio jų analizė turėtų ne tik teorinę, bet ir didžiulę praktinę reikšmę: atsižvelgus į dabar egzistuojančių žodynų trūkumus, būtų galima ateityje jų išvengti. Ko gero, viena iš labiausiai diskutuotinų sričių – tai žodynų antraštyno (visų antraštinių žodžių sąrašo, kuris prancūzų leksikografijoje vadinamas nomenklatūra) ir jo sąvado (visos kairiosios žodyno dalies, t. y. visko, ką reikia perteikti verčiamąja kalba) sudarymo problemos.

Šiame darbe norėtume panagrinėti vieną iš jų – tai taip vadinamosios „nenorminės“ leksikos, kuri neretai lieka šešėlyje, įtraukimą į dvikalbius žodynus, kurių pagrindinė kalba yra lietuvių.

Kalbos norma ir lingvistinė realybė

Pirmasis leksikografo, ketinančio sudaryti žodyną, žingsnis – atrinkti kalbos žodžius, kitaip tariant, surūšiuoti jos leksiką. Šiuo atveju „leksikos“ terminas anaipol nežymi viso lingvistikos objekto, organizuoto pagal kalbos teorijos taisykles. Žodyno lygmenyje leksika yra virtualus kalbos žodžių rinkinys. Jis neišvengiamai perteikia daugiau ar mažiau ribotą kalbos vaizdą, legalizuoją tik labai apibrėžtą praktiškai neapbrėpiamos leksikos dalį. Todėl, kaip pažymi P. Imbs, antraštynas, būdamas tam tikros atrankos rezultatas, nėra „visiškai objektyvus“. Į jį veikia turėtume žiūrėti kaip į tam tikrą „subjektyvumų sumą“ (Imbs 1971, XI). A. Rey „Didžiojo prancūzų kalbos Robero“ pratarmėje (Rey 1984, XXV) tarsi pratęsia P. Imbs mintį, kalbėdamas apie leksikografo intenciją, kuri neretai efektyviau nei statistinis žodžių vartojimo dažnumo principas, leidžia „tinkamai subalansuoti“ žodyne pateiktą leksiką.

Tačiau žodyno autoriui tenka spręsti dar ir kitą, ne mažiau svarbią problemą: juk žodynas „turi atlikti dvigubą funkciją: aprašyti ir sunorminti kalbos būklę“ (Collinot, Mazière 1997, 54). Bet ar leksikografai, stengdamiesi „sunorminti“ kalbą, nėra kartais linkę apeiti tam tikrų kalboje egzistuojančių reiškinių, juos visiškai ar iš dalies ignoruoti? Pavyzdžiui, neretai ypatingą žodynų suda-

¹ Pastarąjį dešimtmetį pasirodė ne tik lietuvių bei pagrindinių užsienio kalbų (anglų, vokiečių, prancūzų), bet lietuvių-italų, lietuvių-ispānų, lietuvių-norvegų ir t. t. žodynai.

² Išimtis – ką tik pasirodžiusi prof. Evaldos Jakaitienės monografija „Leksikografija“, Vilnius, 2005.

rytojų nepalankumą užsitraukia vulgaresni šnekamosios kalbos žodžiai ir posakiai, nes juos esą daugiausiai vartoja žemiausių ar net pavojų visuomenės stabilumui keliančių sluoksnių atstovai.

Pastaroji problema imta gvildinti prancūzų leksikografijoje paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais (D. Baggioni, A. Rey, G. Matoré, C. Vargas darbai), tačiau Lietuvoje iki šiol šis klausimas nebuvo atskirai nagrinėjimas.

Dichotominį požiūrį į kalbą platusis kalbos vartotojų ratas susidaro dar vaikystėje, kai ima suvokti, jog tai, kas „gerai pasakyta“, kas „taisyklinga“, kas yra „leistina“ vienoje ar kitoje kalboje, nuolat priešpastatoma tam, kas „negerai pasakyta“, kas yra „netaisyklinga“, kas „kalboje neleistina“. Šis vertinamasis požiūris į kalbą yra „normatyvinės normos“ pagrindas. Pastaroji suteikia arba atmeta teisę lingvistinei formai egzistuoti. Žvelgiant iš šio taško, žodynas yra legalizuojanti instancija, nes tik jis oficialiai įteisina vieno ar kito žodžio, posakio buvimą kalboje.

Taigi, nemažai žodynų esti gan griežto norminio pobūdžio. Pastarųjų „tikrasis tikslas yra ne tiek pateikti tam tikros epochos autentišką ir realybę atitinkantį kalbos vaizdą, kiek pristatyti priimtinius, „rekomenduotinus“ žodžius“ (Matoré 1968, 200), o tuos, kurie tokiais nėra, atmesti. Būtent dėl to neretai atsiranda didžiulės spragos bendrųjų kalbos žodynų antraštyne, kurias leksikografi linkę pateisinti pernelyg didele medžiagos apimtimi. Tačiau jei vienas ar kitas žodynas atmeta, pavyzdžiui, visus trivialius ar erotinius terminus, akivaizdu, jog šis atmetimas yra ne tiek lingvistinio, kiek grynai socialinio, ideologinio pobūdžio. Kaip kitaip galėtume paaiškinti faktą, jog tik XX amžiaus antrąjoje pusėje prancūzų kalbų žodynuose atsiranda žodis „con“, nors jis, anot P. Robero, yra vartojamas jau nuo XVIII amžiaus, arba tai, jog nė viename iš keturių „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (toliau DLKŽ) leidimų nesurasime vulgaresnių šnekamosios kalbos žodžių, įvardijančių fiziologinius žmogaus organizmo procesus?

Keiksmažodžių, dviprasmiškų ar erotinių terminų vartojimas prancūzų kalboje iki XVIII amžiaus iš tiesų buvo „žemiausiųjų klasių“ arba marginalų (menininkų, aktorių) „privilegija“. Nors, kita vertus, yra gerai žinoma, kad Versalio kalba buvo ne itin išdailinta. Pavyzdžiui, Liudvikas XV, pavargęs nuo prancūzų kariuomenės pralaimėjimų ir sužinojęs apie dar vieną austrų pergalę, sušuko: „*Je m'en f...*“, kas lietuviškai reikštų: „Man nusiš...“ (tik prancūziškojo veiksmazodžio etimologija kur kas vulgaresnė).

Įsigalėjus Liepos monarchijai, socialiniai pokyčiai visuomenės klasėse yra tokie stiprūs, jog sukelia kalbos naujovių bangą. Populiarioji kalba, žargonas bei šurkštūs žodžiai paplinta platesniuose visuomenės sluoksniuose, įgauna kitą stilistinę atspalvį. Tačiau tik XX amžiuje jie prasišverbia net ir į grožinę literatūrą (antai, J. Genet, G. Bataille, M. Darrieussecq, Chimo).

Prancūzų leksikografijoje esminis lūžis įvyko XX amžiaus septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje, pasirodžius tokiems žodynams, kaip „Robert“, „Grand Larousse“. 1972 metais Polis Roberas išleidžia savo žodyno priedą, „nes žiniasklaida, radijas ir televizija ištisą dieną mus atakuoja naujais žodžiais“. Redakcinės kolegijos vadovas A. Rey paliečia „vidinės leksinio modelio deformacijos“ problemą, dėl kurios „riboto socialinio ir kultūrinio vartojimo žodžiai“ tampa visuotinai priimtini. Kol žodis „*falzar*“ (*pantalon* – „kelnės“) yra priskiriamas žargonui, bendrinės prancūzų kalbos žodynas gali jį ignoruoti, tačiau jam perėjus į šnekamąją kalbą, tenka ir jį įtraukti į antraštyną. Dėl to žodis „*bordel*“, kuris E. Litré atrodė „labai grubus“, P. Roberui tėra „trivialus“. Tai anaip tol nereiškia, kad yra įmanomas visiškasis atitikimas tarp žodyno ir lingvistinės bendruomenės, kuri yra labai nevienalytė, „normos“. Kaip pabrėžia C. Vargas, „niekas neleidžia tvirtinti, kad 1972 metais dalis publikos, kuriai ir buvo skirtas „Robero“ priedas, nemanė, kad

žodis „con“ yra paprasčiausias šnekamosios kalbos žodis, tuo tarpu kai kitiems jis atrodė „labai vulgarus“ (Vargas 1993, 37-47). Taigi, tokių žodžių atsiradimas žodyno antraštyne yra susijęs, pirma, su kalbos vartojimo evoliucija („vidinė leksinio modelio deformacija“), ir, antra, su pačios visuomenės – labiau išsilavinusios, atviresnės ir pakantesnės – evoliucija.

Kalbinės normos problema lietuviškuose žodynuose

Nesunku pastebėti, kad kol kas lietuvių leksikografijoje į kalbą neretai žiūrima pernelyg puritoniškai. Ir nors „ne žodyno rengėjo priedermė nuspręsti, kokius žodžius ar posakius ... [žodyno] vartotojas turi žinoti, o kurių girdėti nevalia“ ir „visi leksiniai vienetai, kurių vartosenos dažnumas atitinka pasirinktus standartus, turi būti įtraukti į žodyną (net tie, kurie laikomi nepadoriais)“ (Jakaitienė 2005, 138), paskutiniojo DLKŽ leidimo pratarmėje labai kategoriškai yra atsiribojama nuo „šurkščių vulgarizmų bei nepadorių žodžių“ (DLKŽ 2000, VIII). Be jokios abejonės, tokią žodynų sudarytojų poziciją galėtume paaiškinti istorinėmis, socialinėmis, ideologinėmis, moralinėmis priežastimis, kurių analizė nėra šio darbo tikslas. Tačiau mūsų dienomis, kai pagaliau Lietuva (o tuo pačiu ir jos kalba) atsivėrė pasauliui, panaši nuostata vargu ar priimtina. Pirma, reikėtų suabejoti, ar iš tiesų tokiais šurkščiais vulgarizmais reiktų laikyti jau minėtus šnekamosios kalbos žodžius, įvardijančius, pavyzdžiui, fiziologinius žmogaus organizmo procesus (juk jie visi figūruoja daugiatomio akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ antraštyne). Antra, toks griežtas atsiribojimas nuo drastiškesnių žodžių tampa ne vien vidine lietuvių kalbos problema.

Dvikalbių žodynų sudarytojai Lietuvoje atsiduria gana keblioje padėtyje. Nors „Dabartinį lietuvių kalbos žodyną“ jo pratarmėje S.Keinys pavadina vienu „iš pamatinių bendrinės kalbos teikybės veikalų“ (DLKŽ, 2000, V), iš tiesų tai nėra bendrinės kalbos žodynas³. DLKŽ praktiškai nepateikia šnekamosios nesunormintos leksikos, tad jo antraštynas nėra pakankamai išsamus. Taigi, sudarinėdami dvikalbius žodynus, kuriuose lietuvių kalba yra pagrindinė, leksikografai yra priversti savo nuožiūra, vadovaudamiesi vien tik asmenine kalbine kompetencija, papildyti rengiamojo žodyno antraštyną. Juk antai prancūzų kalboje tokie žodžiai kaip „merde“, „pisser“, „chier“, nors ir būdami vulgaroki, ainaip tolaikomi marginaliniais, o yra labai plačiai vartojami. Todėl jie įtraukiami į bendrųjų prancūzų kalbos žodynų antraštyną, o taip pat į dvikalbius žodynus, vadinasi, yra verčiami ir į kitas kalbas. Akivaizdu, kad tokiems žodžiams turi būti surandami tikslūs atitikmenys lietuvių kalboje, o sudarant lietuvių – prancūzų kalbų žodynus, pastarieji turi atsispindėti antraštyne. Antraip vartotojas, skaitydamas šiuolaikinius lietuviškus ar prancūziškus tekstus, negalės surasti tų ar kitų gan paplitusių žodžių, ir žodynas iki galo neatliks savo funkcijos.

Socialinio ir lingvistinio normos aspektų atribojimas

Pastarąją problemą galėtume išspręsti tiksliai fiksuodami kiekvieno į antraštyną įtraukiamo žodžio vietą kalbinėje hierarchijoje. Pateikdamas savo žodyne nenorminį žodį, leksikografas turėtų

³ Kaip pažymi E.Jakaitienė, Lietuvoje iki šiol nėra ne tik bendrinės lietuvių kalbos žodyno, bet „ir pati bendrinė kalba tebėra nevienodai suprantama. [Tačiau] dabar kalbininkai vis aktyviau kelia būtinybę apibrėžti bendrinę kalbą kaip šių dienų visuomenės kalbą, t.y. bendrinės kalbos kūrėju ir vartotoju laikyti pačią visuomenę, kalbančią ir rašančią apie meną, politiką, ekonomiką, kasdienį gyvenimą, literatūrą kaip apie socialinius reiškinius, o ne kaip apie mokslo objektus“ (Jakaitienė 2005, 138).

žodis „*dulkinti*“ pateikiamas tik DKLŽ reikšmėmis (– *kelti dulkes, daryti, kad dulkėtų*. – *varyti dulkes*. – *bot. vaisinti augalą žiedadulkėmis*. – *šnek. smarkiai vyti, ginti*. – *šnek. greitai veikti, bėgti*), o visa semantinio lauko dalis, susijusi su lytinių santykių sfera, jame neatsispindi.

Žodyne nėra ir kitų šnekamosios kalbos vulgaresnių žodžių, netgi tokio, kaip jau minėtasis žodis „šūdas“ (be abejo todėl, kad jo nėra ir DKLŽ). Tuo tarpu mūsų laikais šio žodžio, kaip ir prancūziškojo „*merde*“, ryšys su žmogaus fiziologinėmis funkcijomis yra gerokai susilpnėjęs. Daugiausiai jis vartojamas norint išreikšti stiprų nusivylimą, apmaudą, tad tam tikra prasme pastarasis žodis atlieka jaustuko funkciją. Taigi, žodyno vartotojai neturi galimybės surasti minėtų reikšmių atitikmenų kitose kalbose (o taip pat iš tų kalbų išversti į lietuvių). Šiuo žodynu besinaudojantys nelietuviai atsiduria ne mažiau keblioje padėtyje: susidūrę su šiurkštesniu ar nešvankesniu žodžiu šnekamojoje ar rašytinėje kalboje, jie čia negali surasti pastarojo reikšmės. Dar daugiau, užsieniečiai yra tiesiog klaidinami, kai bando susieškoti atitinkamo žodžio vertimą žodyne, o ten randa visai kitas reikšmes, bet ne tą, kuria tas žodis buvo pavartotas.

Pagrindinis bendrųjų kalbos žodynų tikslas, mūsų nuomone, yra pateikti realų kalbos vaizdą. Tuo pat metu, be jokios abejonės, žodynas privalo išsaugoti savąją kalbos normintojo funkciją. Tačiau normos vardan negalima ignoruoti ir tų žodžių, kurie kartais „*rėžia ausį*“. Pastarieji, aiškiai apibrėžus jų stilistinį atspalvį, turi būti taip pat įtraukiami į žodyno antraštiną. Tuomet užsienietis, besimokantis lietuvių kalbos, pamatęs šalia žodžio pažymą *vulg.*, iškart sužinos du dalykus: ieškomo žodžio reikšmę, o taip pat ir tai, kad jo neverta garsiai ištarti, nes jis esąs nepadorus. Taip žodynas išsaugo savo normatyvinį pobūdį, parodydamas, kas toje kalboje yra laikoma aukščiausia kultūros apraiška, o kas vartojama tik kasdieniame gyvenime ir tam tikruose gyventojų sluoksniuose.

Visuomenė privalo kovoti su kalbos užteršimu vulgarizmais. Tačiau tuo pat metu visiškai aišku, kad šiuolaikinio jaunimo kalba kupina vulgarizmų ne dėl dažno žodynų vartymo, o visai dėl kitų priežasčių, tarp kurių nemaža dalis yra socialinio pobūdžio. Akivaizdu, kad „*blogus žodžius*“ kalbos nešiotojui padeda išmokti ne leksikografija.

Išvados

Ne žodynas, pateikęs nenorminę leksiką, o aplinka ir konkreti situacija konkrečiame kolektyve nulemia vienų ar kitų žodžių pasirinkimą. Užtuot nutylėję atskirus leksinius vienetus ir jų reikšmes, pirmiausia turime pripažinti jų egzistavimo faktą, o paskui priskirti juos vienam ar kitam kalbos lygmeniui, parodydami, kada juos tinka ar netinka vartoti. Kaip tik tai, mūsų nuomone, turėtų auklėjamąją reikšmę.

Vulgarizmai buvo paplitę šnekamojoje kalboje dar iki žodyno sudarymų, ir paprastu draudimu įtraukti juos į antraštiną neišspręšime be galo aktualios kalbos švarumo problemos: tam būtinas radikali auklėjamosios priemonės, neįeinančios į leksikografijos kompetenciją. Veikiau galimas priešingas padarinys: puritoniškumas, kada bandoma sudaryti pagražintą kalbos vaizdą, kalbos vartotojui (o ypač jaunimui) asocijuojasi su socialine veidmainyste ir skatina negatyvizmą bet kokių kalbos normų atžvilgiu. Nesuradęs vieno ar kito nenormatyvinio žodžio žodyne, jaunimas nesiliaus jo vartojęs, o tik dar kartą įsitikins visuomenės dvideidiškumu. Neigiamas požiūris į visuomenę tik stimuliuos tų žodžių, kurie erzina valdančiuosius puritoniškus sluoksnius, vartojimą. Šia prasme žodyno sudarytojai neturi pamiršti, kad jie kalbos vartotojo akyse yra visuomenės nuostatų reiškęjai.

Ši problema juolab aktuali, kadangi stengiamės sukurti atvirą visuomenę, pagrįstą pasitikėjimu. Pasitikėjimas bei atvirumas reikalingi ir požiūryje į kalbą, į kalbinius imperatyvus. Sudaryti naujos kartos žodyną, kuris atitiktų atviro visuomenės dvasią, sukurtų ne pagražintą, o realų kalbos vaizdą – viena iš sudėtingiausių užduočių, iškilusių prieš dabarties leksikografus.

LITERATŪRA

- Collinot A., Mazière F. 1997. *Un prêt à parler : le dictionnaire*. Paris.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, IV leidimas. 2000. Vilnius.
- Imbs P. 1971. *Préface au Trésor de la langue française, t.1*. Paris.
- Jakaitienė E., Berg-Olsen S. 2001. *Lietuvių-norvegų kalbų žodynas*. Vilnius.
- Jakaitienė E. 2005. *Leksikografija*. Vilnius.
- Littre E. 1876. *Préface au Dictionnaire de la langue française, v.1*. Paris.
- Matoré G. 1968. *Histoire des dictionnaires français*. Paris.
- Rey A. 1984. *Préface à la 2e édition du Grand Robert de la langue française, t.1*. Paris.
- Rey A. 1977. *Le lexique images et modèles ; du dictionnaire à la lexicologie*. Paris.
- Vargas C. 1993. *Encyclopédies et dictionnaires français : Actes de la deuxième Table ronde de l'APRO-DEL*.

LA NOMENCLATURE DES DICTIONNAIRES CONTEMPORAINS ET LE LEXIQUE NON CONVENTIONNEL

D. Melnikienė

Résumé

On pourrait considérer la dernière décennie en Lituanie comme une période très active de la création lexicographique. Pourtant des aspects théoriques et des problèmes pratiques de ce processus n'étaient presque pas analysés. Un des aspects les plus problématiques dans ce domaine, c'est la construction d'une liste de formes désignées comme « les mots du dictionnaire » ou « les entrées » qui constituent la nomenclature d'un dictionnaire. Dans ce travail nous avons essayé d'analyser des mots qui sont assez souvent absents dans les nomenclatures des dictionnaires lituaniens – c'est le lexique dit « non conventionnel ». On peut observer la répugnance des certains lexicographes à l'égard des mots du langage familier et populaire, des mots vulgaires. Lorsque le dictionnaire rejette tout un champ lexical (par exemple, le vocabulaire familier concernant des processus physiologiques du corps humain), il est évident que ce rejet n'est pas d'ordre linguistique, mais d'ordre purement social, idéologique. Mais le dictionnaire contemporain, ne devrait-il pas enregistrer même les mots « mal léchés » qui appartiennent au langage familier ou même populaire et sont connus par tous usagers de la langue ? Ce serait une légalisation *linguistique* d'un mot, mais pas sa reconnaissance *sociale*. Ainsi un tel dictionnaire pourrait présenter un tableau fidèle et authentique du français ou du lituanien et être considéré comme vraiment moderne.

Įteikta: 2006 m. kovo mėn.